

Елка Димитрова

Институт за литература при Българската академия на науките
elhitsa1971@gmail.com

Между две политически дати: островът на българската литература и острови в българската литература

Elka Dimitrova

Institute for Literature at the Bulgarian Academy of Sciences

Between Two Political Dates: The Island of Bulgarian Literature and Islands within Bulgarian Literature

Резюме

Студията представя концепцията на проект „Острови на неблажените. История на неконвенционалната българска литература от 1944 до 1989 г. в нейния социокултурен контекст“. В основата ѝ е залегнала идеята за едно своеобразно парцелиране на българската литература от времето на тоталитарния режим, продиктувано от невписването на редица автори и текстове в официозната линия на социалистическия реализъм, без това да ги прави на всяка цена дисидентски. В този смисъл са очертани дванадесет тематични „острова“ на съпротива, непринадлежност, различни видове маргинализация спрямо социалистическия канон. От друга страна, самата българска литература от периода е представена като относително изолирана от света – именно по силата на идеологическата си затвореност.

Ключови думи: българска литература; тоталитарен режим; социалистически реализъм; непринадлежност

Summary

The study presents the conception of the project “Islands of the Unblessed. History of the Unconventional Bulgarian Literature from 1944 to 1989 in Its Socio-Cultural Context”. It is based on the idea of a kind of fragmentation of the

Bulgarian literature from the period of the totalitarian regime, dictated by the non-inclusion of a number of authors and texts in the official stream of socialist realism without placing them by all means under the sign of dissidence. In this sense, twelve thematic “islands” are outlined – as areas of resistance, non-belonging, various types of marginalization in relation to the socialist canon. On the other hand, the Bulgarian literature of the period itself is presented as relatively isolated from the world – exactly because of its ideological closure.

Keywords: Bulgarian literature; totalitarian regime; socialist realism; non-belonging

За проекта

Тази студия е резултат от работата по проект „Острови на неблажените. История на неконвенционалната българска литература от 1944 до 1989 г. в нейния социокултурен контекст“. В голямата си част тя е базирана на основните идеи на проекта и е представителна за проблематиката му. Самото ѝ изложение е фокусирано върху неговото съдържание: върху типа литературноисторически материал, включен в него; върху посоките на осмисляне на този материал; върху изследователските перспективи, заложиени в проекта, но виждани и отвъд него – в една проучвателска и наративна трайност, като възможност за едно или множество продължения.

„Острови на неблажените“ е проект, прицелен към създаването (първоначално по пътя на фрагментарни подстъпи, но след това и под формата на по-компактен и едър текст) на история на българската литература от периода 1944 – 1989 г. Във фокуса на работата му попадат преди всичко явления, които не принадлежат директно и видимо на течението на социалистическия реализъм, доминирано, както е известно, от политическата идеология на тоталитарния комунистически режим.

Не по-малко съществена тема на проекта е взаимодействието между официозния литературен гръбнак, от една страна, и различните отклонения спрямо него, от друга.

На трето място в това тезисно представяне бих изтъкнала онази специфика на „Острови на неблажените“, която прави проекта различен от множеството предходни и съседни проекти върху българската литература от втората половина на миналия век, занимаващи се с противопоставянето на официалния и алтерна-

тивния канон, на тоталитарната и антитоталитарната литература, на партийната и дисидентската линия в българската литература от епохата на тоталитаризма и прочее относително лесни поляризации. За разлика от тях, „Острови на неблажените“ изследва преди всичко съжителството на „множество български литератури“ през периода, не толкова противопоставянето на „двете български литератури“ от епохата на тоталитаризма, като отделя специално внимание на различното им отношение към идеологическия диктат и съответно – на различното им позициониране спрямо него – и ценностно, и смислово, и поведенческо (ако си позволим да си представим литературната картина от това време в един акцентирано социолитературен план).

Структуриращи въпроси

Ако трябва да щрихирам най-общо концептуалната структура на проекта, най-лесно бих го направила, отговаряйки на няколко въпроса.

Първият от тях е: *Защо „Острови на неблажените“?* Това, разбира се, е едно тъжно намигване назад, към времето на големите литературни проекти – и исторически, и критически, когато излиза Пенчо-Славейковият блян по една цялостна национална литература – „На Острова на блажените“. Само 35 години след мистифицираната поява на Острова на блажените обаче (време колкото за един твърде млад човешки живот) – блажените се оказват съвсем не толкова блажени, а българската литература на свой ред се оказва парцелирана на невинаги сговарящи се територии (които ние наричаме „острови“). От друга страна, тя самата, по силата на своята изолация, се е превърнала в своеобразен остров, но явно не в идиличния вид, в който е проектирал това пророкът на нейната модернизация.

Вторият въпрос е: *Защо именно „неконвенционална“ литература?* Определението „неконвенционална“ избрахме, защото по-конкретните (но и в по-голяма степен смислово ригидни) определения, като „алтернативна“, „дисидентска“, „антитоталитарна“ и прочее литература просто не съвпадаха с нашите намерения – с което съвсем не омаловажаваме ясно дефинираната работа, свършена от изследователите в тези посоки. Избрахме определението „неконвенционална“, защото ни интересуваше

широкият спектър на невписващи се *по различен начин* в социалистическия канон литературни присъствия и текстове, които ние се опитахме да подредим в отделни тематични острови с пълното съзнание, че това няма как да бъде краят на подредбата, нито ограничителят на тематичното разоряване, нито дори някаква застраховка срещу дифузните движения на автори и творби между островите – било то и само в собствените ни очи.

И на това място ще премина към по-сложния въпрос за литературната история като прицел на изследователската ни работа: *В какъв смисъл история?* Отговорът на този въпрос в крайна сметка би трябвало да отведе и към главната цел на проекта: към необходимостта всичко това да се подреди и обедини в някаква степен, да бъде смислово усвоено като единен историчен механизъм, ако не и възпроизведено в единен наратив – което засега ни изглежда твърде амбициозна цел за работа, ограничена в три години.

Но все пак ще се опитам да синтезирам. Историята тук и на този етап не е единен наратив. Тя не е и картина, сглобена на колажен принцип. Историята присъства в проекта като исторично подреждане (на автори, събития и тенденции) и като имплицитна цялост, самоекстраполираща се от множество малки „истории“. Присъства като идея за единен разказ, проектиран от множество гледни точки – относително достоверен мултиоптичен разказ за една литература с травматично развитие. Защото никоя литература, съществувала в условията на тоталитарен политически режим, не е просто и само литература. Никоя такава литература не е и само една (национална) литература. И съответно никоя такава литература не може да бъде разказана само на един глас и само през един поглед.

Предистория на темата

От 90-те години на ХХ в. насам в България е обяснимо възбуден изследователският (а и гражданският) интерес към архиви, непопулярни публикации, цензурирани книги и текстове, репресирани съдби на български писатели и интелектуалци. Изследват се усилено и самите територии на литературата и културата на социализма с техните специфични характеристики. Част от тези изследвания са пряко насочвани от съзнанието за репресия

и репресираност в литературата и културата. Друга част са относително неангажирани в това отношение. Има и такива, чието внушение излъчва носталгична или поне снизходителна симпатия. Общото за този тип ревизии на близкото културно и литературно минало, условно заключено между 1944 и 1989 година, е наличието на една анализаторска дистанция (времева и оценъчна), която доста видимо оразличава съвременните изследвания на културата на социализма, от една страна, и писаното върху нея преди 1989 г., от друга.

С оглед на различните си подходи към социокултурната и литературната физиономичност на периода изследванията върху него, които са от значение за нашия проект, биха могли най-общо да се поделят на: изследвания върху литературата и литературната критика (като тук особено важен обект на проучване е литературната периодика); изследвания на архиви и документални свидетелства за политическите репресии върху живота на българското общество, върху неговата култура и в частност – върху българската литература; социокултурни проучвания на социализма. Тук ще изредя няколко имена на изследователи, без да правя опит за съставяне на пълен списък: Цвета Трифонова, Вихрен Чернокожев, Радка Пенчева, Михаил Неделчев, Светлозар Игов, Божидар Кунчев, Едвин Сугарев, Пламен Дойнов, Петър Величков, Наталия Христова, Нина Димитрова, Елка Трайкова, Николай Аретов, Мая Ангелова, Мая Горчева, Надежда Стоянова, Ивайло Знеполски, Иван Еленков, Румен Даскалов, Георги Господинов и много други.

Конкретни примери за този интерес, съдържащи концептуална изследователска работа върху епохата на социализма, съчетана с познаване и представяне на архиви, документи, периодика, литературни, културни и социални реалии, са редица проекти, проектни издания и отделни книги. Такива са например трудът на Иван Еленков „Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими“ (2008) (Еленков/Elenkov 2008), сборниците „Социалистически канон / Алтернативен канон“ със съставител Пламен Дойнов (2009) (Дойнов/Doynov 2009) и „Антитоталитарната литература: Преодоляване на тоталитарния манталитет“ със съставители Вихрен Чернокожев, Божидар Кунчев и Едвин Сугарев (2009) (Чернокожев, Кунчев,

Сугарев / Chernokozhev, Kunchev, Sugarev 2009). Примери в този ред на представяне са и книгата на Николай Аретов „Асен Христофоров: От Лондон до Мацакурци през Белене“ (2011) (Аретов/Aretov 2011), и студията му „Алтернативната литература. Второ приближение“ (Аретов/Aretov 2023), и сборникът с изследвания „Да познаем комунизма“ със съставител Ивайло Знеполски (2012) (Знеполски/Znepolski 2012), и авторският сборник на Пламен Дойнов „Литература на случаите. От „Тютюн“ до „Хайка за вълци“. Казуси в литературното поле на НРБ“ (2017) (Дойнов/Doynov 2017). Пак тук трябва да споменем изследователски трудове като „Българският производствен роман (между 50-те и 70-те години на ХХ век)“ (2014) и „Взривената литература“ (2022) на Мая Ангелова (Ангелова/Angelova 2014, 2022), както и „Единствено бягство! Скandalът на мълчаливите бягства през строго охраняваните граници на тоталитарната държава“ на Мая Горчева (2023) (Горчева/Gorcheva 2023). В това изреждане влизат и няколко проекта върху проблематиката на българския социализъм: „Аз живях социализма“ на Диана Иванова, Георги Господинов, Калин Манолов, Румен Петров с книгата „Аз живях социализма. – 171 лични истории“ (2006) (Иванова, Господинов, Манолов, Петров / Ivanova, Gospodinov, Manolov, Petrov 2006); „Инвентарна книга на социализма“ на Яна Генова и Георги Господинов с едноименното издание (2006) (Генова, Господинов / Genova, Gospodinov 2006); проектът „Музей на българския социализъм“, подкрепен от Фондация Аденауер и Държавния архив (2014).

С трайно развитие в тази тематична област са научноизследователската програма на департамент „Нова българистика“ към НБУ „Литературата на Народна република България (1946 – 1990), дейността на Института за изследване на близкото минало и поредица от проекти на Института за литература при БАН.

Тук трябва да бъде очертан и един специфичен кръг изследвания, насочени към мястото, ролята и спецификите на българската интелигенция във времето на управление на комунистическия режим. Сред тях са: „Българската интелигенция в театъра на дискурсите“ (в „Литературната институция“ (1995) на Валери Стефанов) (Стефанов/Stefanov 1995), „Между Изтока и Запада. Български културни дилеми“ на Румен Даскалов (1998) (Даскалов/Daskalov 1998), „Специфика на българското „дисидентство“

на Наталия Христова (2005) (Христова/Hristova 2005), „Часът на българската интелигенция“ на Нина Димитрова (2010) (Димитрова/Dimitrova 2010). В този тематичен кръг влизат и няколко мои текста, сред които по-обемни е „Маргиналният интелектуалец“ (Dimitrova 2016).

Отделно и съществено място имат книги и проекти, специфично фокусирани върху българската литературна периодика от десетилетията между 1944 и 1989 г. Представителни в това отношение са дялове от „Българските литературни полемики“ (2002) и „Литературноисторически и критически сюжети“ (2021) на Елка Трайкова (Трайкова/Traykova 2002, 2021). Тук бих добавила и проекта „Българската литературна критика – позиции и контексти“, ръководен от Александра Антонова, с едноименното издание в две части (2020 и 2022) (Антонова/Antonova 2020; Антонова, Спасова, Трайкова, Борисова, Димитрова / Antonova, Spasova, Traykova, Borisova, Dimitrova 2022), както и отделни статии на Надежда Стоянова – резултат от задълбочено проучване на пълни течения на периодически издания от времето на социализма (Стоянова/Stoyanova 2022a, 2022b, 2023). Компактните изследвания, работещи приоритетно върху литературната периодика между 1944 и 1989 г., всъщност са относително малко на брой – въпреки определящата важност именно на периодиката за моделирането, насочването и манипулирането на литературни нагласи, стратегии на писане и рецептивна среда.

Серия от по-специфични примери за рефлексии върху „онова време“ предоставя проектът на Института за литература „Литературни анкети“. Тук бих обърнала внимание конкретно на анкетите на Боряна Владимирова с Ани Илков, Едвин Сугарев, Владимир Левчев и множество поети, дебютирали през 80-те години (Вж. Владимирова/Vladimirova 2022a, 2022b, 2022c, 2023).

Сигурно има още много какво да се добави към това изреждане, но в случая целта не е пълнотата, а по-скоро – набелязването на една сериозна традиция в интереса към проблематиката.

История и памет

И така, предходно и паралелно с „Острови на неблажените“ текат и други проекти, които от различни ракурси и с различни методологии се занимават с проблематиката на българското кул-

турно и литературно време от средата на 40-те до края на 80-те години на XX век. Темата е травматична, защото, покрай другото, регистрира и трайни последици в различни сфери на обществения ни живот, които видимо не са преработени и продължават да генерират негативни казуси. Засилващият се интерес към нея напоследък пък е симптом за дълбочината и продължителността на ефектите от онова, което е станало – „някога“, през едни 45 години от българската история, отстоящи на други 34 години от настоящето. Тоест периодът на „преработване“ е относително дълъг и не се очертава скоро да свърши.

Изследвайки отпечатъците на политическото в културата и литературата на българското общество от 1944 – 1989 г. и „отпечатъците на отпечатъците“ във времето след това, е трудно да мислим за историята на обществото като за самопречистващ се организъм или дори като за конструкт, проектиран в еднозначно прогресистки план. За мен генералните изводи биха били по-скоро в обратната посока: нищо от големите неща, случили се в историята, не може просто да изчезне, да се усвои, да се асимилира без следа, тоест нищо не може да бъде само фактология. В този смисъл, през мотива за паметта, бих привидяла историята на обществото като типологично по-близка до биографията на индивида, бих я разчитала повече като биография на множество индивиди, отколкото като летописна хроника. Защото в историята на обществото паметта, за добро или за зло, винаги донякъде предопределя бъдещето: по-цялостно или по-фрагментарно, по-достоверно или по-изопачено, по-обективно или по-субективно. И това предопределяне може понякога да работи по-силно (макар и по-невидимо) от логиката на фактологичната каузалност на събитията сами по себе си, защото то е превратно по природата си – има свойството да произвежда превратности; защото дадени обществени настроения могат понякога „нелогично“ да променят хода на историята – въпреки нейната събитийна логика. И това е така, защото паметта стои, тя не изчезва някъде, за да освободи едно необременено (но и беззащитно без нея) бъдеще. В плана на живота на обществата паметта като съпреживяеми отминали събития е онова, което изпълва историческата хроника с някаква ценностна, смислова „субстанция“. Именно паметта е онази, която прави от историята „учителка на живота“ (по сентенцията на Цицерон). Защото това е осмисляне,

което се корени в човешкото преживяване и което имплицира едно развитие с душевни (манталитетни, емоционални, поведенчески) измерения – развитие, за което са съществени именно отпечатъците – нашите херменевтични предразсъдъци, живеещи (донякъде) в настоящето и направляващи (донякъде) бъдещето ни чрез *дейната памет* – чрез нашата способност да използваме селективно някакъв колективен опит.

Въпросът за мотивите и вида на селекцията предполага по-пространно и разклонено изследване. Тук само ще набележа няколко елементарни постановки. Хората на тоталитарните режими помнят по различен начин, помнят и различни неща – и това до голяма степен зависи от идеологическата им принадлежност или от степента на неутралитета им. Хората от посттоталитарните общества помнят по други начини. Хората от обществата с дълги демократични традиции на свой ред имат различно структуриране на колективната памет. И причината не е в различния събитен материал, причината за това е в различната обремененост или необремененост на живота им, в различната фиксираност или освободеност на възприятията, които ще насочват формирането на спомените им.

Освен тази исторична многопластовост, която, разбира се, е много важна, има и нещо друго, което дори в по-голяма степен определя спецификата на проекта „Острови на неблажените“. И то е нееднозначността на събитията, на личностите и на творческите присъствия в самата синхрония на тоталитарния режим. Нееднозначност, която не че е много трудно да бъде разбрана от една позиция „извън режима“, но разбирането ѝ все пак изисква повече усилия. В този смисъл настоящият проект се опитва да следва някаква фасетъчност на анализаторската оптика. Той не се опитва да замъгли идеологическите и естетическите опозиции на това относително близко литературно минало. Той обаче се опитва да разглежда отблизо и многостранно материята на периода, при което опозициите престават да бъдат толкова категорични и еднозначни, често дори престават да бъдат опозиции.

Търсейки своето собствено място, проектът ни се фокусира преди всичко върху феномена на *съжителството между официозност и инакомислие* – с цялата сложност на взаимните им пораждания и зависимости. Фокусира се не толкова върху живеенето с нагласа „срещу“, а върху живеенето „със“, върху живе-

енето заедно – в модуса на едно често отричано и пренебрегвано взаимно стимулиране. Така например очевиден е фактът, че дисидентство без силово наложен официозен канон няма как да има. По-малко очевидни обаче са обратните посоки на индуциране – подкопаването на канона от страна на дисидентските тенденции и в някакъв смисъл – прелъстяването му, дори – (само) подвеждането на официозните автори *и те* да навлекат раздърпаните бунтарски одежди, макар и само заради предчувствието, че един ден (относително скоро) това ще бъде новият канон.

Интересни са и неподдаващите се на еднозначно определяне литературни отношения, често – намерили свой израз и в конкретни литературни текстове. И тук веднага ще посоча трудния триъгълник Любомир Левчев – Константин Павлов – Цветан Марангозов: официозният – бунтарят – циникът, да ги наречем.

Или пък неподозираното от мнозина отношение Николай Хайтов – Георги Божинов, защото Хайтов, колкото и да е клеймен в посттоталитарна България, в същото време е единственият, подал ръка на Божинов след съдбовния за него случай с пътеписа „Гора зелена, вода студена“, публикуван в сп. „Септември“, бр. 3 от 1975 г.

Интересни са и вътрешните еволюции, които приемаме като развитие на отделен автор, но всъщност са симптоматични за важни процеси в литературното и социокултурното поле. Такова е например движението на един Андрей Германов от 1959 до 1981 г. – от „Кълнове“ (1959) през „Родов герб“ (1964) до „Самоубийствено живеем“ (1979) и „Шаячни момчета“ (1981) – с оглед на снижаването на националистичния патос и на отказа от искрено преживения казионен оптимизъм.

Да не говорим за парадоксални факти като поемата „Народен съд“ на Валери Петров с илюстрации на Марко Бехар (1944) и „Стихове за вожда“ (1950) на Блага Димитрова (двама автори, които впоследствие ще се окажат в различна степен „инакомислещи“) – срещу „На гости у Дявола“ (1952 – 1955, изд. 1962) на Добри Жотев например (който така и никога няма да бъде изтъкван като дисидент – въпреки своята явна критика на властта).

Изобщо – много са възможните пътища на нееднозначен прочит на периода, ако решим да напуснем модела на еднопосочните определяния, който в повечето случаи окастрия реалността.

Интелектуалец и власт в тоталитарна България

Тази видимо комплексна картина, мисля, до голяма степен има в основата си специфичното положение на българския интелектуалец спрямо тоталитарния режим. То е колкото продукт на социално-политическата ситуация, толкова и неин индикатор и стимулатор. Тоест има нещо кръгово, уроборосно предопределящо и определящо във фигурата на българския интелектуалец от епохата на тоталитаризма.

В българската среда от 1944 – 1989 г., към която е насочено това изследване, ставаме свидетели на специфични пресичания и пречупвания на отношението интелектуалец – власт. И тук идва ред да се запитаме дали нещо много основно не е разместено, релативизирано през този период в това отношение. Къде е интелектуалецът спрямо властта в тези културно-исторически, но преди всичко – политически, условия?

След 1944 г., когато България влиза в тоталитарния комунистически режим, диктуван от СССР, дисидентските имена могат да бъдат поделени, грубо казано, в две групи – официална и същинска опозиция (мимикриращо и действително дисидентство). И дори да има временни обърквания и излъгвания в тази картина – дори за големи отрязъци от време отглежданата от държавата (казионната) опозиция да успява да мине за същинска, накрая излизат наяве архивите (вж. Христова/Hristova 2005). Дори да не става напълно ясно кой какъв е, дистанцията вече е достатъчна за кристализирането на образите на българските интелектуалци от близкото минало в тяхната разноликост.

Например Георги Марков, макар и подозиран в агентурна кариера, е автор на откровено дисидентски текстове („Задочни репортажи за задочна България“) – за което обаче все пак спомага и напускането му на България.

Фигурата на Радой Ралин си остава консистентна, последователно дисидентска – въпреки първоначалната му близост със системата и въпреки известното снизхождение на системата към него.

Валери Петров и Стефан Цанев пък са типични представители съответно на умереното инакомислие и на „отглежданата опозиция“.

Константин Павлов от своя страна се връзва като недосегаем

в яснотата си образ на български дисидент от тоталитарния период (макар в предговора си към неговите „Стари неща“ (1983) Любомир Левчев, разбираемо, да се опитва да релативизира тази представа).¹

Особено характерно и автентично почтено е наличието на широк спектър „тихи гласове“ в българската литература. На автори, обръщащи се към камерния свят на човека като противодействие на фалшивия патос на обществената система. Към този спектър спадат т.нар. „тиха лирика“, както и лиризираната проза и драма от 60-те и 70-те години.

В тази поредица особено важно е да се припомни името на Иван Пейчев с неговото анархистично противопоставяне и на стария, и на новия режим (съответно преди и след 1944 г.), както и с проправянето на пътя на бохемско-декадентската тенденция – характерен отстъп от литературата на соцреализма и някакво продължение, макар и разногласово, на низвергнатата следа на Александър Вутимски.

Различни са модалностите на отказа от казионната идеология на социалистическата линия в рамките на българската литература, като някои от тях избират и специфични (неконвенционални) поетски: сюрреалистичният² абсурдизъм, очудненият и учуден „детски“ поглед на Биньо Иванов, езиковият формализъм на Николай Кънчев, интелектуалната и/или емоционална интровертност на поети като Иван Теофилов, Иван Цанев, Екатерина Йосифова и др.

В крайна сметка обаче картината на българското литературно „дисидентство“ през комунистическия режим се оказва доста компромисна – плаха, заобиколна, умерена. Тя е по-скоро картина, задаваща потенциал за „алтернативен канон“, без да го налага и без този канон да е на всяка цена именно дисидентски. Той е по-скоро друг, по-скоро завиващ, отклоняващ се встрани, отколкото пряко атакуващ ядрената линия на казионния соцреализъм, партийната патетика и прочее „ортодоксални“ в политически план явления.

Много автори просто замълчават за дълги отрязъци от

¹ На тази проблематика се спирам в статията си „... и още малко за маргиналният интелектуалец“ (Димитрова/Dimitrova 2020).

² Формулирането на поетиката на Биньо Иванов като „сюрреалистична“ е литературоведски принос на Михаил Неделчев.

време – не пишат или не публикуват (Николай Лиливев, Атанас Далчев, Константин Константинов например са сред силните случаи на замълчали задълго автори в годините след 1944 г.). Очертава се и немалък кръг писатели с „изместени профили“ (те търсят убежище в литературата за деца, в превода, в киносценария). На редица творци е наложена забрана за публикуване: Иван Пейчев, Радой Ралин, Константин Павлов, Николай Кънчев, Иван Динков, Иван Радоев и много други. Да не говорим за автори, които 1944 г. заварва с вече утвърдено „неблагонадеждно“ творческо и биографично развитие (като Райко Алексиев, Трифон Кунев, Чавдар Мутафов, Фани Попова-Мутафова, Йордан Бадев, Владимир Полянов, Димитър Талев и отново – много други, не всички от които оцеляват физически).

Тук обаче искам да обърна изрично внимание на едно явление в българската култура, симптоматично за драмата на интелектуалеца в тоталитарната ситуация. Ще го представя нагледно, персонифицирайки го през едрия пример на Цветан Стоянов. Интересното при него е, че е пресечна фигура – писател, преводач, критик, есеист, литературен изследовател. В този смисъл той има на разположение множество перспективи, от които да изразява литературния и културния си капацитет. От романа „Изключителната биография на Буди Будев“ с огледално обърнатото шпионско битие на героя му (Буди е и агент, и контраагент) до колосалното по силата и значимостта си критико-есеистично изследване „Геният и неговият наставник“ – Стоянов изразява рядко отчетливо една специфична – *гранична*, интелектуална позиция. По същество тя е *амбивалентна*, което му струва много. Крайната цена се оказва животът му, но преди това заплаща и с голяма част от интелектуалната си енергия, и с така лелеяната от него душевна хармония. (Знаменателни в това отношение са едни от последните му съзнателни думи, с които моли да му върнат хармонията (вж. Войникова 1994/Voynikova : 341).) Тук ще поясня, че Цветан Стоянов официално умира от рутинна операция на апандисит, но самият той оставя свидетелства, че преди смъртта си е бил следен, че домът му е бил обискиран, че е уещал заплаха и в крайна сметка, по свидетелствата на съпругата му Антоанета Войникова, е трудно да вярваме, че смъртта му е била случайна. До последните си дни с превъзбуден ум е работил върху „Геният и неговият наставник“, оставяйки четвъртата

глава на книгата под формата на план и интензивно преживявайки болезнената амбивалентност на състоянието да живееш в системата с отворени очи – да си премного вътре, за да не разбираш какво става, и въпреки това да се опитваш да я манипулираш – именно от тази свръхрискова позиция.

Цветан Стоянов най-вероятно е бил вербуван – това е факт, към който водят много свидетелства, без да е решително разбулен. И при все това се е опитвал да балансира вътре в системата, *разбирайки я* – да запази критерия си за истина и чистота, да не позволи на системата да го погълне, докато тя не го убива чисто физически. Подобна мъртва схватка той разиграва, позовавайки се на архивен материал, в „Геният и неговият наставник“, където геният е Фьодор М. Достоевски, а наставникът – Константин Победоносцев. Заглавието на една от частите на планираната четвърта глава – „Обработването на обработвача“ – най-концентрирано формулира ядката на замисъла на Стоянов в тази книга, която аз лично чета като автобиографична в един широк смисъл на думата. Защото в нея авторът абстрахира огромния си, кризисен за него самия и съществен за съвременното му българско общество, проблем за *двойствеността на социално-политическото битие на мнозина от неприемащите системата* – на онези, които не са точно конформисти и не са точно сътрудници, оставайки болезнено зрящи за онова, което става в тоталитарната държава. Стоянов, разбира се, има и представителна сатира, критикуваща системата – „Китайска хроника“ например, където в мистифициран разговор между Лао Дзъ (в текста – Лао Це) и Конфуций се критикува, и то изключително остро саркастично, комунистическата утопия в нейната бутафорна реализация.

Но „Геният“ остава онзи извънредно силен текст, който предава отвътре драмата на *интелектуалеца-недокрай-дисидент* в българската култура. Всъщност не отвътре – от самото „чрево адово“ на компромиса със системата. На частичния компромис.

За „островите“ – по-пространно

Както вече стана дума, структурироопределяща, но и усложняваща специфика на проекта „Острови на неблажените“ е, че той се опитва да разглежда по-внимателно наистина много широк кръг от явления, често и лесно прескачани от поляризиращите

прочити, като например текстове и цели авторски присъствия, просъществували като „други“ на режима, без да са „алтернативни“ в общоприетия радикализиран смисъл на това понятие. Това са текстове и присъствия, които не се противопоставят видимо на системата, но просто не ѝ принадлежат. Това са текстове и присъствия, които са намерили своята ниша, жертвайки възможна видимост, популярност, критическо внимание, читателски интерес. Това са своеобразни „островни“ явления в целостта на една литература, за която тепърва има да се преценява доколко всъщност е била цялостна и доколко не се е оказала самата тя в островна изолация спрямо голяма част от света на своето време.

Към тези специфични отклонения от системата сме подхождали, тематично обединявайки ги в отделни групи, които на свой ред формират нашите условно (а често и фигуративно) назовани острови.

Отделните острови са дванадесет на брой и са формулирани по следния начин: „Островът на обречените“, „Замлъкналият остров“, „Островът на литературните изгнаници“, „Детският остров“, „Островът на жанровете“, „Смешният остров“, „Лирическият остров“, „Етническият остров“, „Островът на времето“, „Островът на другите“, „Провинциалният остров“ и „Емигрантският остров“.

Както се вижда, в изследваната проблематика попадат литературни явления, категоризирани според типа репресия, вида съпротива или формата на дистанцираност спрямо официозната, партийно наложена линия в българската литература от периода 1944 – 1989 година.

Обекти на интерес и изследване са отявлено антагонистични на властта текстове, творчества, автори, но и писатели, сами потърсили изолация или принудително изтласкани в различна форма на изолация, и замълчали творци (някои – в продължение на години, други – изобщо).

Обекти на изследване са и редица автори, маргинализирани по различен начин: неиздавани; изрично забранени за издаване; доброволно оттеглили се или принудително изтласкани в провинцията – географската, литературната или и двете, защото поне до 60-те години на XX век тези две провинции са съотнесими, а до голяма степен и съвпадат.

Освен различните форми на маргинализация, които регламен-

тират творческото битие на наистина голяма част от „неблажените“ творци на българската литература, в хода на това изреждане ще добавя и автори на литература, превърнали се в преводачи, и писатели, завили към киносценария и театралната сцена (превръщайки се съответно в киносценаристи и драматурзи).

Ще добавя и автори, protagonисти на цели жанрови трансформации в българската литература от периода. Това са писатели, потърсили и развили жанрове за творческа изява, различни от типичните за тях самите до съответния преломен момент (тези процеси като цяло започват от края на 50-те години), или изобщо позатихнали и позабравени в литературата ни след 1944 г. Много характерни в това отношение са жанровете на сатирата, есето, лиризираната проза, лиричната драма,³ фантастиката. С това, разбира се, макар и нецеленасочено, се променя и жанровата структура на самата българска литература от 60-те и 70-те години.

Писателите емигранти от периода формират друг, също много специфичен и ясно очертан „остров“.

Цялото това многообразие е трудно да бъде обгърнато в рамките на една студия. Затова тук ще се ориентирам към един синтезиран преглед на темата с отделни знакови акценти.

Островът на обречените. Политическият тоталитаризъм по подразбиране е режим на травматично битие за цялото общество, в което действа. В някакъв смисъл това се отнася дори и за благодетелстваните от него, защото, хипотетично погледнато, извън тоталитарната система те биха могли да се развият и по по-добър начин – и в етически, и в професионален, и в житейски план.

В аспекта на активната агресия обаче – там, където можем да наблюдаваме действията на тоталитарната държава срещу обектите на нейната санкция – видимо се очертават характеристиките на терора и насилието. И тук ефектът върху потърпевшите вече съвсем не е хипотетичен. Става дума за хора с драматично или трагично изменени съдби, за хора „без съдби“, ако перифразираме „бивши хора“ – гротескното клише на комунистиче-

³ Както е известно, настъплението на лирическото през 60-те и 70-те години, чувствително набъбнало на територията на самата поезия, засяга забележимо и територията на прозата. Лирическата вълна модифицира знаково и част от творбите на българската драма от края на 50-те години нататък.

ските функционери. Става дума за принуда, контрол, цензура, рестрикция, забрана, стигма, осъждане, физическо унищожение.

Тоталитаризмът, разбира се, има и своите „медиатори“ – също жертви по някакъв начин на неговата система. И това са доносниците и агентите на Държавна сигурност, хората, въввлечени (нерядко и против волята им) в социални роли, които едно демократично устроено общество не би толерирало. И тук често влизат в експлоатация механизмите на изнудването и страха, но още по-често действа една елементарна манипулация чрез подлостта, низостта, реваншизма, дремещи в човешката природа.

Дори неутралните, т.нар. „обикновени“, хора – хората без изричен ангажимент към системата – в едно тоталитарно общество живеят живот, различен от този, който биха живели в демократична държава.

Затова може да се твърди, че тоталитарните управления изкривяват целите общества, в които функционират. Особено бдителни и изобретателни в надзора и санкциите са те към полето на културата, чиито творци и разпространители се оказват обекти на нескрито наблюдение. И именно в това поле с особена яснота изпъква абсурдността на механизмите на политическия тоталитаризъм. Защото авторитарна власт и култура, контрол и творчество – това са понятия, видимо антагонистични. В тоталитарните държави обаче, от една страна, властта се стреми да държи под контрол културата. От друга страна, културата реално заплашва тоталитарната власт, творчеството подкопава контрола ѝ, защото въздействието на една силна публицистична статия, на литературен текст, на картина, плакат, карикатура, драма, филм върху „масовото съзнание“ може да бъде по-силно и бързо от всяка официозна пропаганда и агитация, особено тогава, когато те са насочени към невралгични теми от живота на обществото.

Репресиите над инакомислещите в България след 9 септември 1944 г., както е известно, имат различни измерения и разновидности – като се тръгне от противоконституционния Народен съд (декември 1944 – април 1945 г.) и се стигне до съседа доносник. „Никой не трябва да бъде оправдан!“ – тези думи на Георги Димитров са девизът, под който действа Народният съд, регламентирайки физическото изстребление на хиляди българи в рамките само на четири месеца.

Под изричен прицел попадат писателите и работещите в ме-

диите – заради масовото въздействие на тяхното занимание. За тях е организиран Шести състав на Народния съд в София, чиято цел е да осъди сто и двама журналисти, публицисти, писатели, карикатуристи, радио коментатори, редактори и директори на вестници, директори и сътрудници на пропагандни институции, ръководители и активисти на организации, които според обвинението на Народния съд са извършвали фашистка пропаганда.

Как се създава култура в такива условия? Как се пише литература?

Освен явната проблематичност на една ситуация, в която всеки знае, че думите му се следят и цензурират, съществува и не по-малко явна заплаха от смърт, затвор, лагер, интрениране. И това положение не остава ограничено в първите години след 1944.

Автоцензурата (понякога дори несъзнателна) е другият – по-малко видим, но не по-малко действащ и траен резултат от наложената атмосфера на страх и приспособяване. Това е настроят да говориш, пишеш, мислиш в угода на режима още преди режимът да е поискал това от теб – да предусетиш неговите изисквания, да предугадиш вълните на неговата благосклонност, за да не се окажеш неудобен, уязвим, обречен...

В този смисъл литературата от периода на тоталитаризма е много специфичен феномен – специфичен дотам, че ни кара да гадаем каква би била *иначе* българската литература, каква би била без 9 септември 1944 г.

И „езоповският език“, и засилените междутекстови връзки, и паническият стремеж към умереност, и неестествената правоверност, и съответно – резките, отчаяни, сардонични изригвания срещу системата – това са все прояви на една, бих казала, вторична фикционалност, която „коригира“, моделира, трансформира, мачка и премачква първичната, естествената условност, която литературното начало носи в себе си. Това е нещо като симулация на симулацията, видим или невидим филтър, през който литературното преминава, бидейки *литературно-от-времето-на-тоталитаризма*. В този смисъл и цензурата някак става втора природа за голяма част от литературата през 1944 – 1989 г., тръгвайки „отгоре“ като упражнено насилие над нея, за да стигне през ствола и корените ѝ до самата почва, запазвайки, вече от долу нагоре, литературния „организъм“ със страх, предпазли-

вост, забрана, със съображения, предусещащи строгия контрол поглед на властта.

Срамната поема „Народен съд“ на Валери Петров (1944) и „Стихове за вожда“ (1950) на Блага Димитрова (и двамата – бъдещи дисидентстващи писатели) са само два от многото – но особено ярки – примери, които могат да ни насочат в сложните дебери на ранните комунистически времена на българската литература и в още по-сложните плетеници на излизането от тях. А цената на оцеляването в този изкривен културен социум е била най-различна: комплицирани отношения (и човешки, и творчески), несправедливо критикувани или хвалени текстове, перфидни насърчения (със скрит удар към автора), компромиси, предателства, клевети, низост... Или, както Трифон Кунев в генерален план казва и предсказва в началото на режима – въпреки терора, упражнен върху него самия: „Имало е времена по-тежки, но толкова подли – никога“. В литературата това са времена на забранявани книги, на хора, преследвани, затваряни и убивани заради текстове и рисунки. Това, разбира се, са времена и на крайна смелост и интелектуална доблест, макар и от страна на малцина. Но тези малцина също живеят и пишат *спрямо* един неестествено интензивен идеологически фон. Тоест едва ли някой успява да остане истински независим и незасегнат от идеологическата машина. Може да е про, може да е контра, може да е встрани, но битието му на творец винаги е някак ориентирано спрямо идеологическото в обществото.

В тази ситуация част от българските писатели се приспособяват към режима с различна степен на вътрешна убеденост.

Други остават в опозиция.

Трети биват набедени за опозиционери с различни по състоятелност основания (в тази група впрочем попадат и автентично леви интелектуалци).

Непосредствено след 9 септември 1944 г. са убити писателите Райко Алексиев, Димитър Шишманов, Борис Йоцов, Йордан Бадев, Теодор Траянов и др.

През затвори, концлагери, интерниране минават Михаил Арнаудов, Трифон Кунев, Димитър Талев, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Асен Христофоров, Славчо Красински, Йордан Стубел, Змей Горянин, Дамян Калфов, Йордан Вълчев, Цвети Иванов, Йосиф Петров, Владимир Свинтила и др.

Иван Радославов, Иван Мешеков, Йордан Вълчев, Павел Вежинов, Валери Петров, Богомил Райнов, Иван Пейчев, Александър Геров и мн. др. са подложени на идеологически погром.

Критическо осъждане или забрана, пак на идеологически принцип, преживяват в по-късните и по-свободни времена Иван Радоев, Петър Алипиев, Емил Манов, Цветан Марангозов⁴, Константин Павлов, Николай Кънчев, Блага Димитрова, Иван Динков, Марко Ганчев, Атанас Славов, Стефан Гечев, Стефан Цанев, Иван Теофилов, Цветан Стоянов и мн. др.

Оттеглят се в мълчание: Николай Лилиев, Атанас Далчев, Константин Константинов, Константин Петканов, Симеон Радев, Йордан Стратиев, Асен Христофоров, Йордан Вълчев и др.

Биват санкционирани рядколегии на вестници, списания, издателства (в. „Литературни новини“, сп. „Септември“, изд. „Български писател“).

Създаден е затвор за книги (край Сливен).

Организира се дискусии в СБП и другаде, на които се обсъжда неблагоприятността на автори и идейната неортодоксалност на текстове.

Виждаме как в идеологизираната българска държава от 1944 – 1989 г. литературата и културата парадоксално се превръщат от най-автономните в най-контролируемите територии на общественото битие. И така много от творците на словото в някаква част от живота си (поне) попадат на нашия „Остров на обречените“.

Етническият остров. Проблемите на етнически специфичната литература, на писателите от небългарски етноси и техните съдби на свой ред привличат вниманието на проекта. В това отношение особено интересни са развитията в посока на по-проблематичните през периода етнически култури, като циганската и най-вече – турската. (Последната – минавала през турбуленциите на Възродителния процес в различните му модификации през целия комунистически режим, не само през втората половина на 80-те години, когато отзвукът на Процеса е най-силен и засяга цялото българско общество.) Отношението към етнически специфичната литература в тоталитарна България е различно и разбира се – политически доминирано. Пластовете тук са

⁴ Неговата история, подобно на Цветан-Стойновата, също предизвиква уговорки.

много, ще дам само отделни характерни примери.

Известно е насърчението към Усин Керим например – по различни причини, като все пак се има предвид и дарбата му на поет. В това насърчение се преплитат разнородни фактори: асоциации с пушкинските романтически цигани; дружбата с Пеньо Пенев – певеца на бригадите и социалистическите строежи (въпреки бохемските хулиганизми и декадентската жилка и у двамата); политиката на интегриране на циганското малцинство в социалистическа България – като исторически и идеологически най-безопасно, а и най-манипулируемо (по ред причини, включително поради необразоваността и социалната му безгласност).

Литературата на българските евреи и арменци, самоосъзнаващи се като такива, изисква по-внимателен поглед. Тук, с цел едно бързо онагледяване, ще поставя само един лесен въпрос към един труден факт: текст като вече споменатия на два пъти „Народен съд“ на Валери Петров не е ли до голяма степен презастрахователен жест? Жест на поет, който се чувства уязвим като част от еврейското малцинство в България? Жест на човек, който не знае какво ще стане в тези метежни времена, променяли неколкократно – рязко и съдбовно – отношението към евреите в обществото само в рамките на едно десетилетие? Друг е въпросът доколко такива презастраховки трябва да бъдат оправдавани (ако изобщо са точно презастраховки). Защото един Далчев и един Лилиев например просто замлъкват в годините след комунистическия преврат.

Отделна и голяма тема на „Етническият остров“ са българските турци. Развитието на тяхната култура и литература е силно симптоматично за една централна репресивна линия в живота на българското общество след 1944 г. – т.нар. „Възродителен процес“. Обратно на популярното знание за него, което го прокламира като явление от втората половина на 80-те години (1985 – 1987 г.), този процес е дълъг, с различни еруптивни пикове. Нещо повече, той съвсем не е „комунистическо“ изобретение. И тук на помощ идват именно литературните източници – свидетелствата на писатели, някои от които в голяма част от кариерата си – и напълно правоверни комунисти. В „Шаячни момчета“ – мемоарната книга за детството си, излязла скоро след смъртта му, – Андрей Германов например разказва за буквален протообраз на Възродителния процес, състоял се обаче през... 1937 г. Пак

там разказва и за турските си съселяни – по начин, радикално различен от националистичния изказ в ранните му стихове. И това, което е особено важно за мен като изследовател на българската литература от времето на тоталитарния комунистически режим, е появата на подобни „литературни документи“ именно в творчеството на автори, които са започнали обещаващото си литературно развитие с отявлено националистически текстове (в стихосбирките „Кълнове“ и „Родов герб“ например). Особено важни ми изглеждат пречупванията именно на хора като Андрей Германов – и във възгледите им за добрата власт, и във възгледите им за добруващото общество под нея; разочарованията на тези хора, които, публично изказани, автоматично ги престоират от първите във вторите редици на литературата. Без гонения, без преследване, без репресии. Просто – чрез засенчване, незабелязване, чрез по-умереното им включване във важни за литературния живот събития и комисии, чрез по-оскъдното говорене за тях и текстовете им.

Провинциалният остров. Мнозина четящи хора в България знаят наизуст двустишието на Иван Цанев: „По-малко говори, по-малко говори / и ако можеш – истината само!“. Малцина обаче, дори сред познавачите на съвременната българска литература, знаят кой е Веселин Тачев – поетът, на когото е посветено стихотворението „Между два разговора“, откъдето е цитираното двустишие. И двамата творци са родени в отдалечени от столицата села. Общото пространство на ранните им младини е Русе. После Иван Цанев се утвърждава в София, а Веселин Тачев се установява в село Щръклево, Русенско. И това е само една, много едро нахвърляна, илюстрация на разликата между столицата и провинцията в българската литература от периода 1944 – 1989 г.

Столицата и провинцията в много световни култури и в дълга историческа ретроспектива са били разделяни по линията централно – маргинално, особено преди масираното навлизане на интернет в социалния ни живот. Причините за това са до голяма степен практически – концентрацията на институционалния живот в столиците, относително бавната комуникация и произтичащите от това раздалечавания: между творците и големите издателства, изложбени и концертни зали; между творците и една по-голяма и просветена аудитория.

Българските провинции обаче са особено място. От една

страна, културата ни като цяло е склонна да вижда себе си като провинциална. И тази нагласа се обостря в периоди на модернизация (индустриална, социална, културна), тогава когато контактите и съизмерването с други, „по-големи“, култури стават по-интензивни. Примери за това можем да открием в „криворазбраната цивилизация“ на Възраждането, в ранномодернистичното българско „нитчеанство“, в Гео-Милевите „пледоарии“, в Пеньо-Пеневата обсеция по Маяковски, при поетите априлци, оглеждащи се с наивно дръзновение в образите на Евтушенко и Вознесенски, и т.н.

От друга страна, българските творци и интелектуалци в голямата си част са хора с провинциален произход, устремени към столицата – привлечени от социалния и културния престиж на големия град, от забележимостта на „центъра“.

И това е така от следосвобожденска до следдеветосептемврийска България, защото всяка от тези две радикални промени в общественото-историческото развитие на страната – и Освобождението, и комунистическият преврат от 1944 г. – форсира процеси на модернизация. След Освобождението България стремително се опитва да догони европейската индустриализация и социално развитие. След комунистическия преврат закипява „строителството на социализма“. И в двата случая наблюдаваме тласък в развитието на големите градове, съсредоточаване на живота в столицата и културна централизация.

Важно е обаче да се отбележи, че в България от втората половина на XX в. процесите на културна централизация и децентрализация са движени съвсем не на последно място и от специфични за тоталитарните общества мотиви, свързани с пулсациите на контрола и цензурата. А с това българските провинции стават още по-особени. Те встъпват в различни знакови (често и противоречиви) роли: маргиналии, моделирани от политиката на контрол и цензура, и убежища от контрола и цензурата; зони на насилствена изолация и територии на възжелано свързване с „духа на мястото“; топоси на идилична памет, на идеализиращи фантазми и фолклорна стопленост и преизподни на деструкцията – с нестаналите стремежи, алкохола, самотата, безпосочността.

В провинцията биват интернирани по политически причини писатели като Трифон Кунев, Димитър Талев, Асен Христофоров, Кирил Кръстев и др.

„Духа на мястото“ търсят в българската провинция Димитър Кирков, Николай Хайтов, Дико Фучеджиев, Иван Теофилов, Георги Божинов и пр. (не всички те са „неблажени“ въпреки собствените им претенции).

Провинциите като обект на коренотърсачество и фолклорна стилизация (със или без ирония), селската идилия като битие и етос, поезията на провинциалния град свързват привидно най-различни автори: Иван Хаджихристов, Иван Мирчев, Асен Христофоров, Ивайло Петров, Георги Марков, Йордан Радичков, Васил Попов, Николай Хайтов, Йордан Вълчев, Георги Алексиев, Усин Керим, Дико Фучеджиев, Георги Мишев, Димитър Яръмов, Петър Алипиев, Андрей Германов, Ганчо Мошков, Марин Георгиев и много други.

Провинцията като пресечност на нестанаши стремежи и деструкция бележи писането и творческата съдба на Пеньо Пенев, Иван Пейчев, Георги Божинов, Христо Фотев, Биньо Иванов, Александър Бандеров, Иван Груев... Дори автор като Константин Павлов запазва огорчената закваска на провинцията – нещо, за което амбивалентният му другар Любомир Левчев няма да се въздържа да го уязви, легитимирайки литературното му завръщане с прословутия си предговор към „Стари неща“ (1983).

В замисъла на нашите острови обаче съдбата на литературната провинция е и исторично осмислен показател. В този аспект тя се разглежда като специфичен лакмус за важни обществени и политически процеси.

Както вече стана дума, след 9 септември 1944 г. именно в провинцията биват интернирани неудобните писатели, мнозина от които ще срещнем на „Острова на обречените“.

Докъм 60-те години на ХХ в. се поддържа централизацията на литературните (а и на голяма част от културните) институции в столицата с цел по-лесно наблюдение.

След Априлския пленум на БКП (1956), по време на последвалото размразяване, контролът и цензурата постепенно отпускат хватката си.⁵

От края на 50-те години в София започват да се появяват нови издателства и периодични издания – нещо, което е както

⁵ Вж. обзор във връзка с тази тема, който Светлозар Игов прави в своята „История на българската литература“ (Игов/Игов 2010).

знак за намаляване на държавния контрол, така и затруднение за действието му (тъй като, ставайки повече на брой, литературните институции стават и по-трудни за проследяване). Така през 1957 г. се създават списанията „Пламък“ и „Литературна мисъл“ и вестник „Народна култура“. През същата година се възстановява и междувоенното литературно списание „Родна реч“. От 1961 до 1964 г. (когато бива спрян по идеологически причини) просъществува вестник „Литературни новини“ – реплика на периодичното издание на Д. Б. Митов и Васил Пундев от втората половина на 20-те години. От същия период на размразяване водят началото си Бюлетинът на Съюза на българските писатели, вестниците „Вечерни новини“, „Пулс“ и др. От 1965 г. в София започва да излиза превърналото се в легенда списание „ЛИК“ (бюлетинът на БТА за литература, изкуство и култура). През 1968 г. се появява списание „Проблеми на изкуството“ и т.н.

В този период започва да се съживява и територията на литературните ни провинции. Държавата чувствително насърчава развитието на литературния живот извън столицата и от 60-те години нататък може да става дума буквално за отприщване на дълго съдържани литературностроителни енергии.

Започват да функционират големи издателства и в провинциалните градове. На 1 януари 1960 г. в Пловдив е възстановено закритото при национализацията на издателствата през 1947 г. първо българско издателство „Христо Г. Данов“. По-малко от месец след това (на 18 януари 1960 г.) е основано другото голямо българско издателство извън столицата – варненското „Георги Бакалов“.

Между 60-те и 80-те години в редица български провинциални градове излизат литературни периодични издания (част от които – с регионално акцентирани имена): списание „Тракия“, „Утро над Тракия. Литературен алманах“ (Пловдив), „Простори: литературен алманах“ (Варна), списание „Хоризонт: художествена литература, критика и публицистика“ (Стара Загора), алманах „Зорница“ (Габрово), алманах и вестник „Светлоструй“ (Русе), списание „Море“ (Бургас), литературен алманах и сборниците „Янтра“ (Велико Търново), алманах „Мизия“ (Плевен), списание „Родопи“ (София, насочено към „патриотичното възпитание на населението в Родопите“), списание „Кула“ (Казанлък, самиздатски конфискуван брой) и много други.

Възникват писателски дружества в Пловдив, Стара Загора, Варна, Бургас, Русе, Плевен, Велико Търново и други градове. В резултат на това осезаемо се динамизират литературните процеси извън София, понякога – с ентузиазъм и енергия, каквито в столицата не биха могли да се породят – и поради рутината, и поради наблюдаемостта на културния живот там.

В този контекст и по този начин се прекроява социокултурната карта на България от 60-те до края на 80-те години, като при това възникват специфични нови явления. В този период например Пловдив и Бургас стават незаобиколими литературни и театрални центрове с явни дисидентски ядра. Възникват социокултурните жестове на самиздата: знаменитият русенски и спорадичният, но скандален казанлъшки самиздат (предполагащи софийските списания „Глас“ и „Мост“ от времето на „перестройката“). Надига се така наречената „търновска вълна“ в поезията... Изобщо – по ирония на съдбата, както често става с всяка samozабравила се власт, от литературния дух на българските провинции, изпуснат от хватката на държавния надзор, започват да се раждат алтернативи на казионната линия, диктувана от столицата.

Лирическият остров. В края на 50-те и особено през 60-те и 70-те години на ХХ век лирическото нахлува – подмолно, но постъпателно, в българската литература. То дискретно, почти неусетно започва да обръща погледа навътре. Бавно, но трайно пренасочва вниманието: от монументалните картини, партийните лозунги, ударните фрази и конвенционалните послания към малкия, понякога неясен и нееднозначно изразен, разколебан и противоречив свят на индивида. Гръмката реч на обобщения субект към обобщения читател бива релативизирана от слабия, твърде личен, „незначителен“ глас на аза, бива пронизвана сякаш отвътре – неочаквано и невидимо – от взирания и съмнения, поклъващи от онази неизтръгваема сърцевина на лирическото, чието присъствие всеки долавя, но което трудно може да бъде дефинирано, и още по-трудно – забранено.

Дори когато пише от първо лице, единствено число, идеологически правилният писател от края на 40-те и от 50-те години внушава някакво „ние“, което говори на някакво „вас“. Всеки е част от нещо (голямото нещо на Партията и Народа), никой не е единичен. Единичните са обречени на отпадане, зачеркване,

понякога – на физическо унищожение. Затова и солипсизмът на личния свят с неговите драми, с неговите изключвания от прозрачното, отвсякъде наблюдаемо общо битие (по сатиричната „Китайска хроника“ на Цветан Стоянов) автоматично отпада като оптика на писане или поне – на писане, което разчита на публикуване и харесване. Лозунговото скандиране, епическият модел: общество+история+индивид – навсякъде и всячески – и в поезията, и в прозата, и в драматургията – са заели литературната сцена. Да, именно „сцена“, защото тогава повече от всякога литературата е изнесена на показ, наблюдаема, поставена навън. Вън от себе си, вън в някакъв смисъл и от автора си.

През 1953 г. в Съветския съюз умира Сталин. През 1956 г. в България се състои Априлският пленум – родната синхронизация със съветската линия на политическо и идеологическо размразяване. От края на 50-те в обществено видимата ни литература започват промени чрез послания и поетики: от оптимистичното туптене на „априлските сърца“ до сатиричните усъмнявания, дисидентските отпори и куп други отклонения от правата линия (като т.нар. „инфантилизация“, абсурдизъм, магически реализъм и др.).

Има обаче една тенденция, която сякаш пълзи – бавно, тихо, неусетно. И затова не може да бъде пряко посочена, изведена пред строя, разстреляна (за разлика от директните критики на властта). И това е *нахлуването на лирическото в литературата* – с неговите вглъбявания, съзерцателност, нееднозначност, емоция, с неговото реене из малкия свят на индивида, с неговата чувствителност към разминаванията – между хората, между човека и обществото, между света вън и света вътре.

Светът-вътре. Това е нещото, което режимът – което никой режим – не може да изличи докрай. И в периода на размразяването светът-вътре започва да излиза наяве, да разказва за себе си, да споделя, да въвлича в преживяванията си и други светове-вътре, да импулсира други чувствителности. Тогава – през 60-те и 70-те години – режимът сякаш започва да се руши именно отвътре, бива неусетно накърняван, поставян под въпрос по един начин, алтернативен на пряката конфронтация – без ясен враг или дори опонент – чрез *лирическото*.

Лиризира се прозата, лиризира се драмата, самата поезия става действително лирична, появява се и така наречената „тиха ли-

рика“. И това се забелязва от критиката, критикуват се автори и творби, но никой не може да затвори или прати в лагер някого само защото изпада в „дребнотемие“. Никой не може да спусне забрана – за книга или за право на публикуване – само защото някой занимава света с „незначителните си“ проблеми (е, този някой обикновено бива изтикан в периферията, но това е друга тема). Така, притчово казано, лирическото се превръща в *подценения Давид на голиатовската ни литература* от времето на комунистическия режим. И това се оказва възможно именно защото става дума за тенденция – не за отделен текст, субект, изречение, които ясно и еднозначно критикуват обществото и неговото житие-битие. Не дори и за „езоповски езици“. Става дума за нежното дръпване на завесата, скривала петнадесетина години един незаобиколим свят – света на аза.

Така в някакъв смисъл точно крехкото, тихо „лирическо“ дава най-устойчивия отпор на тоталитаризма. Защото има качеството да трае, да не е екстремно, да съществува успоредно със системата, рушейки я отвътре, променяйки я неусетно, бавно, но постоянно и съществено – подменяйки не нещо друго, а самата ѝ културна текстура. Защото лирическото има скритото оръжие да бъде човечно и човекоподобно. То не е радикално. Не избива като рязък жест, предизвикващ незабавна санкция и съответно – потушаване. Лирическото тлее. И променя. Трае. И променя. Променя поезията, прозата, драмата, мисленето и емоциите на хората, превъзпитава меко и неусетно. Променя въздуха, климата на обществото.

Островът на времето. Историческите сюжети със своята отдалеченост в миналото (особено историческият роман) и жанровете на фантастиката⁶ като бягство в неверифицируемото бъдеще – това са други излази от хватката на цензурираното писане. Мнозина писатели търсят своето бягство от идеологическите догми в по-неутралните територии на отдалеченото време – в далечното минало или в хипотетичното бъдеще. Така се очертава една привидно необединима сфера, събираща историческия

⁶ Един съвременен прочит на българската фантастика от периода предлага изследването на Елена Борисова „Фантастика и познание. Без/граничност на познанието в българската фантастична проза върху спецификите на жанра на фантастиката в България“ (Борисова 2019).

роман и научната фантастика например (или по-общо: историческата и фантастичната художествена литература). И докато исторически сюжетиранията литература по това време вече има своите устойчиви традиции у нас, с фантастиката нещата стоят малко по-сложно. Нейната територия е лесно да бъде дискредитирана като „западна“ от позициите на идеологическата предразсъдъчност – въпреки наличието и на редица социалистически (небългарски) образци и въпреки футуристичния заряд на самата комунистическа идеология. Все пак последните два фактора удържат фантастическите жанрове сред допустимите у нас – въпреки явната им невместимост в абсолютизиращия реализъм. Що се отнася до самата научна фантастика, в българската литературна среда от периода на тоталитаризма тя е по-скоро ценностно изтикана в периферията на „несериозните жанрове“ от типа на криминалната, детективската, приключенската литература, което от своя страна ѝ позволява по-голяма свобода, доколкото и критичният партийен поглед към нея не е толкова зорък.

Детският остров. Сред тенденциите на центробежност спрямо официозния литературен гръбнак трябва да се спомене и мощното преливане към литературата за деца на автори, които вече са се утвърдили извън нея – като автори на „литература за възрастни“, и при които този преход се усеща като нещо неочаквано и извънредно. Мнозина от тях намират тук убежище от бдителното око на властта или дом за нови езоповски езици – трудно е да се прокара строго разделение между двете мотивации, защото по същество причината за „бягството“ е обща.⁷

Островът на другите. Не на последно място по значение е и така нареченият от нас „Остров на другите“. Той събира автори и текстове, за които са характерни тенденции, неприемани от официалната партийна критическа линия, без обаче да бъде престъпван прагът на допустимото. Тоест тези творци не са обвинявани в отявлени опити за подриване на системата. Те само донякъде я компрометират, самозатваряйки се в собствените си съмнителни светове на алкохол, упадък, лудост, нездравия влюбвания, обречени съдби, отчаяние – другост.

⁷ В настоящия проект тази тема е подробно и творчески разработвана от Надежда Стоянова.

Заклучение

Не зная дали всичко това може да се разкаже като една история. Мисля, че по-правдоподобният подход би бил да се опитаме да разкажем множество истории. Историите на групи интелектуалци и писатели, историите на отделни представители на тези категории. Защото това са до голяма степен единични истории – истории на отделни пречупвания. С известно усилие или дори въображение те могат да бъдат тематично групирани – нещо, което се опитваме да направим чрез този проект, за да изглежда литературното минало, заскобено между тези две години, по-подредено. С още по-голямо усилие българската литература от този период може да бъде дефинирана през политическото като някак си двуделна – като официозна, от една страна, и структурираща се в някакъв вид опозиция, от друга. При последното обаче няма как да не направи впечатление, че говорим ли точно за опозиция, рискуваме да се ограничим в относително малък кръг писатели и произведения. А реакцията срещу партийно акцентираната и антитетичната литература все пак има. Просто втората не говори с един глас, не произнася едни и същи неща. Или: канонът е единен, антитезите му са много и различни.

Студията е създадена по проект „Острови на неблажените. История на неконвенционалната българска литература от 1944 до 1989 г. в нейния социокултурен контекст“ с финансовата подкрепа на ФНИ – МОН, дог. № КП-06-Н60/1 от 16.11.2021.

Литература

Dimitrova 2016: Dimitrova, E. *The Marginal Intellectual*. – CAS (Centre for Advanced Study, Sofia), 2016, № 8, pp. 1-58. <https://www.cceol.com/search/journal-detail?id=659> (Last visited on 6.11.2023.)

Ангелова 2014: Ангелова, М. Българският производствен роман (между 50-те и 70-те години на XX век). София: Кралица Маб, 2014. [Angelova 2014: Angelova, M. *Balgarskiyat proizvodstven roman (mezhdru 50-te i 70-te godini na XX vek)*. Sofia: Kralitsa Mab, 2014.]

Ангелова 2022: Ангелова, М. Взривената литература. София: НБУ, 2022. [Angelova, M. *Vzrivenata literatura*. Sofia: NBU, 2022.]

- Антонова 2020: Антонова, А. (съст.) Българската литературна критика – позиции и контексти. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020 (ч. 1). [Antonova 2020: Antonova, A. (sast.) *Balgarskata literaturna kritika – pozitsii i konteksti*. Sofiya: ITs “Boyan Penev”, 2020 (ch. 1).]
- Антонова, Спасова, Трайкова, Борисова, Димитрова 2022: Антонова, А., А. Спасова, Е. Трайкова, Е. Борисова, М. Димитрова (съст.). Българската литературна критика – позиции и контексти. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2022 (ч. 2). [Antonova, Spasova, Traykova, Borisova, Dimitrova 2022: Antonova, A., A. Spasova, E. Traykova, E. Borisova, M. Dimitrova 2022 (sast.) *Balgarskata literaturna kritika – pozitsii i konteksti*. Sofiya: ITs “Boyan Penev”, 2022 (ch. 2).]
- Аретов 2011: Аретов, Н. *Асен Христофоров: От Лондон до Мацакуруци през Белене*. София: Кралица Маб, 2011. [Aretov 2011: Aretov, N. *Asen Hristoforov: Ot London do Matsakurtsi prez Belene*. Sofiya: Kralitsa Mab, 2011.]
- Аретов 2023: Аретов, Н. Алтернативната литература. Второ приближение. // Литературна мисъл, 2023, № 3. [Aretov 2023: Aretov, N. *Alternativnata literatura. Vtoro priblizhenie*. // *Literaturna misal*, 2023, No 3.]
- Борисова 2019: Борисова, Е. Фантастика и познание. Без/граничност на познанието в българската фантастична проза. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2019. [Borisova 2019: Borisova, E. *Fantastika i poznanie. Bez/granichnost na poznaniето v balgarskata fantastichna proza*. Sofiya: ITs “Boyan Penev”, 2019]
- Владиминова 2022а: Владинова, Боряна. *Животът – спомен за сън. Литературна анкета с Владимир Левчев*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022a: Vladimirova, Boryana. *Zhivotat - spomen za san. Literaturna anketa s Vladimir Levchev*. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2022б: Владинова, Боряна. *Въглени и звезди. Литературна анкета с Едвин Сугарев*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022b: Vladimirova, Boryana. *Vagleni i zvezdi. Literaturna anketa s Edvin Sugarev*. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2022в: Владинова, Боряна. *Сеч и меланхолия. Литературна анкета с Ани Илков*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022v: Vladimirova, Boryana. *Sech i melanholiya. Literaturna anketa s Ani Ilkov*. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2023: Владинова, Боряна. *Литературна анкета – 18 поети от 80-те*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2023. [Vladimirova 2023: Vladimirova, Boryana. *Literaturna anketa – 18 poeti ot 80-te*. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2023.]
- Войникова 1994: Войникова, А. Войникова, А. Въведение към последната, недописана четвърта глава. – В: Стоянов Цв. Избрано и непубликувано. София – Женева – Париж: Жорж Неф, 1994. [Voynikova 1994: Voynikova, A. *Laledenie kam poslednata, nedopisana chetvarta glava*. – V: Stoyanov, Tsv. *Izbrano i nepublikuvano*. Sofiya – Zheneva – Parizh: Zhorzh Nef, 1994.]
- Генова, Господинов 2006: Генова, Я., Г. Господинов. Инвентарна книга на социализма. София: Прозорец, 2006. [Genova, Gospodinov 2006: Genova, Y.,

- G. Gospodinov. *Inventarna kniga na socializma*. Sofiya: Prozorets, 2006.]
- Горчева 2023: Горчева, М. Единствено бягство! Скандалът на мъчаливите бягства през строго охраняваните граници на тоталитарната държава. София: Литературен форум, 2023. [Gorcheva 2023: Gorcheva, M. *Edinstveno byagstvo! Skandalat na malchalivite byagstva prez strogo ohranyavanite granitsi na totalitarnata darzhava*. Sofiya: Literaturen forum, 2023.]
- Даскалов 1998: Даскалов, Р. Между Изтока и Запада. Български културни дилеми. София: ЛИК, 1998. [Daskalov 1998: Daskalov, R. *Mezhdru Iztoka i Zapada. Balgarski kulturni dilemi*. Sofiya: LIK, 1998.]
- Димитрова 2010: Димитрова, Н. Часът на българската интелигенция. София: Парадигма, 2010. [Dimitrova 2010: Dimitrova, N. *Chasat na balgarskata inteligenysiya*. Sofiya: Paradigma, 2010.]
- Димитрова 2020: Димитрова, Е. „... и още малко за маргиналният интелектуалец“. – В: Литературната периферия: памет и употреби. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 20-31. [Dimitrova 2020: Dimitrova, E. „... i oshte malko za marginalniya intelektualets“. – V: *Literaturnata periferiya: pamet i upotrebi*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, pp. 20-31.]
- Дойнов 2009: Дойнов, Пл. (съст.). Социалистически канон / Алтернативен канон. София: ИК „Пан“; Департамент „Нова българистика“ на Нов български университет, 2009. [Doynov, Pl. (ed.) *Sotsialisticheski kanon / Alternativni kanon*. Sofiya: IK Pan; Departament Nova Balgaristika na Nov Balgarski Universitet, 2009.]
- Дойнов 2017: Дойнов, Пл. Литература на случаите. От „Тютюн“ до „Хайка за вълци“. Казуси в литературното поле на НРБ. София: Сиела, 2017. [Doynov 2017: Doynov, Pl. *Literatura na sluchaite. Ot “Tyutyun” do “Hayka za valtsi”*. Kazusi v literaturnoto pole na NRB. Sofiya: Siela, 2017.]
- Еленков 2008: Еленков, Ив. Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими. София: Сиела, 2008. [Elenkov 2008: Elenkov, Iv. *Kulturniyat front. Balgarskata kultura prez epohata na komunizma – politicheskoto upravlenie, ideologicheskoto osnovaniya, institutsionalni rezhimi*. Sofiya: Siela, 2008.]
- Знеполски 2012: Знеполски, Ив. (съст.). Да познаем комунизма. София: Сиела, 2012. [Znepolski 2012: Znepolski, Iv. (ed.) *Da poznaem komunizma*. Sofiya: Siela, 2012.]
- Иванова, Господинов, Манолов, Петров 2006: Иванова, Д., Г. Господинов, К. Манолов, Р. Петров (съст.).** *Аз живях социализма. – 171 лични истории.* Пловдив: Жанет-45, 2006. [Ivanova, Gospodinov, Manolov, Petrov 2006: Ivanova, D., G. Gospodinov, K. Manolov, R. Petrov (sast.). *Az zhivyah socializma. – 171 lichni istorii*. Plovdiv: Zhanet-45, 2006.]
- Игов 2010: Игов, Св. История на българската литература. София: Сиела, 2010. [Igov 2010: Igov, Sv. *Istoriya na balgarskata literatura*. Sofiya: Siela, 2010.]
- Стефанов 1995: Стефанов, В. Литературната институция. София: Аноубис, 1995. [Stefanov 1995: Stefanov, V. *Literaturnata institutsiya*. Sofiya: Anubis, 1995.]
- Стоянова 2022а: Стоянова, Н. Светът „расте“ и „свети“. Опит върху сти-

- хосбирката на Биньо Иванов „Пътешествието на бабините очила“. В: Надежда Стоянова, Владимир Игнатов, Мария Маринова-Панова, Мария Русева (съст.). „*Nad nego den izgryava*“, или за образа на слънцето в българската литература и фолклор. София: ФСлФ, 2022, <https://bglitertech.com/the-world-grows-and-shines-binyo-ivanov/> (последен достъп – 6.11.2023) [Stoyanova 2022a: Stoyanova, N. Svetat “raste” i “sveti”. Opit varhu stihobirkata na Binyo Ivanov “Pateshestvieto na babinite ochila”. V: Stoyanova, N., Vl. Ignatov, M. Marinova-Panova, M. Ruseva (sast.). “*Nad nego den izgryava*”, ili za obraza na slantseto v balgarskata literatura i folklor. Sofiya: FSIF, 2022, <https://bglitertech.com/the-world-grows-and-shines-binyo-ivanov/> (posleden dostap – 6.11.2023)]
- Стоянова 2022b: Стоянова, Н. Далчев отвъд канона. Случаят с „Хроника“. // Литературна мисъл, 2022, №3, с. 121–131. [Stoyanova 2022b: Stoyanova, N. Dalchev otvad kanona. Sluchayat s “Hronika”. // Literaturna missal, 2022, No3, pp. 121-131.]
- Стоянова 2023: Стоянова, Н. Лириката на Николай Кънчев за деца. Форми на контрол, „места“ на свобода. // Филологически форум, 2023, № 17, с. 77 – 94. <https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/philological-forum-17/> (последен достъп – 6.11.2023). [Stoyanova 2023: Stoyanova, N. Lirikata na Nikolay Kanchev za detsa. Formi na control, “mesta” na svoboda. // *Filologicheski forum*, 2023, No 17, pp. 77 – 94. <https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/philological-forum-17/> (posleden dostap – 6.11.2023).]
- Трайкова 2002: Трайкова, Е. Българските литературни полемики. София: КаринаМ, 2002. [Traykova 2002: Traykova, E. *Balgarskite literaturni polemiki*. Sofiya: KarinaM, 2002.]
- Трайкова 2021: Трайкова, Е. Литературноисторически и критически сюжети. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2021. [Traykova 2021: Traykova, E. *Literaturnoistoricheski i kriticheski syuzheti*. Sofiya: Its “Boyan Penev”, 2021.]
- Христова 2005: Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. Пловдив: Летера, 2005. [Hristova 2005: Hristova, N. *Spetsifika na balgarskoto “disidentstvo”*. Plovdiv: Letera, 2005.]
- Чернокожев, Кунчев, Сугарев 2009: Чернокожев, В., Б. Кунчев, Е. Сугарев (съст.) Антитоталитарната литература: Преодоляване на тоталитарния манталитет. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2009. [Chernokozhev, Kunchev, Sugarev 2009: Chernokozhev, V., B. Kunchev, E. Sugarev (ed.) *Antitotalitarnata literatura: Preodolyavane na totalitarniya mantalitet*. Sofiya: ITs Boyan Penev, 2009.)